

ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ ХАБАРШЫ

№ 1 (47)
2014

**Қазақстан Республикасының Үкіметі жанындағы
Республикалық терминология комиссиясының бюллетені**

**ТЕРМИНОЛОГИЯЛЫҚ
ХАБАРШЫ**

№ 1 (47)

Құрылтайшы:
Қазақстан Республикасы
Мәдениет министрлігі

*ҚР Мәдениет, ақпарат және қоғамдық
келісім министрлігінде тіркеліп, тіркеу
туралы 2002 жылғы 27 мамырда
№ 2993-Ж кәулігі берілген*

Редакциялық алқа:

А.Мұхамедіұлы
*Республикалық терминком
төрағасы*

Ж.Омаров –
төрағаның орынбасары

М.Сқақов
М.Бақтиярұлы
К.Бұрханов
М.Ахметов
К.Демеш
Д.Омашұлы
Б.Сағын
С.Әбдірахманов
М.Айымбетов
С.Әлісжан
С.Ибраим
Ш.Пәттеев
К.Юсуп

Бас редакторы
Шерубай
ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ

Сарқыт ӘЛІСЖАН

Назарбаев университеті,
ф.э.д., профессор

ҒЫЛЫМ ТІЛІН ЗЕРТТЕУДІҢ КЕЙБІР АСПЕКТІЛЕРІ

Ғылым тілі – кең мағыналы ұғым, ол бір ғана терминологиямен шектелмейді. Терминология – ғылым тілінің негізінде бөлініп, өз алдына отау тіккен, енді қалыптасып келе жатқан сала. Сондықтан терминдердің қолданылуы, қалыптасуы, біріздендірілуі т.б. мәселелер әлі де зерттеліп, болашақта жалғасын таба бермек.

Ғылым тілі кең ұғым болғандықтан, оның терминдерден өзге де қарастырылуы тиіс мәселелері бар. Ғылым тілі – кең мағынасында ғылыми ойды, ғылыми ақпараттар мен мәліметтерді жеткізу үшін қолданылатын тіл, сондықтан ойлаумен де, ғылым саласындағы адамның іс-әрекетімен де тығыз байланысты. Ғылым тілі – әдеби тілдің жетілгендігін, дамығандығын танытатын оның құрамдас бөлігі. Академик Әбдуәли Қайдардың сөзімен айтсақ: «Ғылым тілі – бүгінде әдеби тіліміздің ең сүбелі саласы, жон арқасы», «Ғылым тілі қалыптаса алмаған әдеби тілді толыққанды әдеби тіл деп айтуға болмайды» [1, 10-11 бб.]. Өмірзақ Айтбайұлының ғылым тіліне берген анықтамасына назар аударайық: «Ғылым тілі – ғылыми негізде жасалатын өзіндік қалыптасу принциптері бар, стильдік өңі ерекше әдеби тілдің бір түрі. Әдеби тілдің ғылымға қызмет ететін бір тармағы. Адам, қоғам, табиғат жөнінде ақиқат ақпарат беретін, шындықты баяндайтын ғылыми мәтін (текст)» [2, 88 б.]. Сонымен бірге ғылым тілін дербес функционалды тіл ретінде қарастыратын көзқарастар бар. В.П. Даниленко ғылым тіліне үлкен дербестік берілетіндігін, ол өзінің элементтерінің құрамы мен қызметі жағынан «жалпы әдеби тілдің ғана емес, жалпы ұлттық тілдің де аясынан шығады» [3, 10 б.] – деп санайды. Пікірлердің бір ұшы ғылым тілін «терминологиялық лексика» ұғымының аясында түсіндіру барысынан көрінеді. Осы орайда зерттеушілер *жалпы лексика – арнаулы лексика, әдеби тіл – арнаулы мақсатта қолданылатын тіл, термин – бейтермин, сөзқол-*

данымды реттеу – терминологиялық жүйелерді құру тәрізді оппозицияларға сүйене отырып терминологиялық жүйелердің автономды мәртебесін, әдеби тілдің құрамына кірмейтіндігін дәлелдеуге тырысады [4].

Ғылым тілін түсінуде (немесе түсіндіруде) ілгеріде де ескертілгендей, тілдің қызметін ғана емес, ғылым саласындағы адамның іс-әрекетін де көрсеткен ләзім. Жалпы алғанда ғылымның мәні шындық болмысты танудың ерекше үдерісін бейнелеуден көрінеді. Сол максатта тілдің коммуникативтік бағытталуы жүзеге асады. Тілдік құралдар негізінде қоршаған шындықтың құбылыстары мен үдерістері, олардың түрлі қасиеттері мен белгілері, өзара қатынастары мен байланыстары тілдік тұрғыдан тіркеледі. Бұл – ғылыми тілдің лингвистикалық зерттеудің нысаны екендігін айқындайды, сонымен бірге ғылым тілінің шындық болмысты танудағы қызметін белгілейді. Ол қызмет тілдің ғылыми білімді жинақтау, сақтау, тарату әрекеттерімен тығыз байланысты болып келеді және мынадай түрлерде көрінеді: 1) когнитивтік (ойлау); 2) аккумулятивтік (білімнің қорлануы); 3) коммуникативтік (мамандардың қарым-қатынасы, жаңа білім алу мен қалыптастыру).

Мәселеге осы тұрғыдан келгенде, ғылым тілі – қарым-қатынастың ғылыми аясында жасалатын лексика-грамматикалық жүйесі бар тұтас құрылым. Ғылым тілі ұғымының кең болатын себебі, ол ғылыми стильді танытатын тілдік құралдарды ғана емес, ғылыми ая (сфера) қатынасындағы барлық функционалдық-стильдік белгілерді, түрлерді қамтиды. Ғылым тілі ұғымы – ғылыми стильдің өзегі мен шеткері аймағын құрайтын таңбалық бірліктердің, қолданыстардың грамматикалық және семантикалық құралдарының тұтас жүйесі.

Бүгінгі қазақ қоғамында қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі әлеуетіне күмәндана қараушылар табылады. Мұндай топқа қарсы дау айту бей-берекет әңгіме жүргізумен бірдей, өйткені ондайлар ғылым деп аталатын тылсым дүниені ана тілінде танып «ауызданбаған» (дағдыланбаған), сондықтан олар үшін қазақ тілінің өзі – жұмбақ әлем. Ал жұмбақ нәрсе-ге түрлі жорамал айту, жасанды көріпкелдік жасау кімнің болмасын қолынан келеді және қай уақытта болмасын кездеседі. Күмәншілдер мен секемшілдерге қарсы басты дәлел – қазақ тілінің өзі, оның ғылыми ойдың небір қалтарыстарын жеткізе алатын мүмкіншілігі.

Қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі қалыптасу жолы тым әріде. Зерттеушілер қазақ тілінде ғылыми стильдің қалыптасуын негізінен XIX

ғасырдың екінші жартысына апарып тірейді. Бабаш Әбілқасымов аталған мерзімде ғылыми стильдің қаншалықты көрініс алғаны туралы «Ғылыми стильге тән баяндау үлгісі де кездеседі. Мұнда сөйлемдер ықшам, түсінікті болып құрылып, ондағы сөздер қарапайым, өздерінің негізгі, тура мағынасында қолданылады. Бұл стильге жататын материалдарда ғылыми-техникалық терминдер орысша күйінде алынып, қазақша түсінік беріліп отырады. Мәселен, магнит, яғни «темірді тартып алатұғын тас», «компас немесе сартша құбыланама», «мужская гимназия яғни еркек балалар оқитұғын медресе», «метеорит (көктен түскен тас)», «телеграф яғни сым темір» тәрізді болып келеді», деп жазады. Ғалым сол дәуірге тән ғылыми әдебиет нұсқаларын санамалап көрсетеді. Автор бұл алғашқы ғылыми-көпшілік әдебиеттердің аударма сипатында жарық көргенін айта келіп: «Сөйте тұра олар – сол дәуірдегі қазақ әдеби тілінің жай-күйін танытуда, ғылыми түсініктерді жеткізуде тіліміздің ішкі мүмкіндіктерінің (сөз байлығының, сөз оралымдарының) қаншалық болғанын байқауда аса қажетті материал» [5, 65 б.] деген қорытынды жасайды.

Ғылыми стильдің қалыптасуында XX ғасырдың басы елеулі кезең болды. Бұл уақытта мәдени аренаға озық ойлы қазақ зиялыларының шығуы, олардың түрлі салада жазған еңбектері қазақ әдеби тілінің қолданылу аясы мен қызметін барынша арттырды. Сондай-ақ қазақ тілінің сөздік қорында да жүйелену, сөздердің стильдік белгілеріне қарай сұрыпталу үдерісі ерекше қарқынмен жандана бастады. Сөйтіп, ғылым тілінің өркендеуі XX ғасырдың бас шенінен өзгеше сипат алды.

20-30-жылдары қазақша ғылым тілін қалыптастыруда қазақ зиялыларының аса көрнекті өкілдері Ә. Бөкейханов, А. Байтұрсынұлы, Х. Досмұхамедұлы, М. Жұмабаев, М. Дулатов, Е. Омаров, Ж. Аймауытов, С. Сейфуллин, Қ. Кемеңгеров, Б. Майлин, Х. Басымов, Н. Төреқұлов, Т. Шонанов, Ә. Ермеков, С. Қожанов, Қ. Жұбанов т.б. білім беру мен ғылымды ана тілінде дамытудың негізін қалады. Олар ғылымның әр саласында заман талабына сай өз мамандары жоқ кезде әрі аудармашы, әрі ғалым, әрі жазушы, әрі сыншы болып еңбектер жазды. Кейіннен, яғни 1920-30 жылдары бұл еңбектерде қолданылған терминдер арқылы жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар, ғылыми-техникалық әдебиеттер көп таралыммен қазақ тілінде басылып шықты.

Мәселен, Ахмет Байтұрсынұлының 1912-1928 жылдардағы жарық көрген әліппелері, оқулықтары, жазу, емле, терминология мәселелері туралы жазылған сыни мақалалары, М. Дулатовтың «Есеп құралы» (1918-1925), М. Жұмабаевтың «Педагогикасы (Баланы тәрбие қылу жолдары)» (1922, 1923), Ж. Аймауытовтың «Тәрбие жетекшісі» (1924), «Психологиясы» (1926), «Жан жүйесі және өнер таңдауы» (1926), Е. Омаровтың «Пішіндемесі» (1924, 1928), «Физикасы» (1930), Х. Досмұхамедұлының «Жануарлары» (1922), «Табиғаттануы» (1922), «Адамның тән тірлігі» (1927), Қ.Кемеңгеровтің «Оқу құралы» (1928), «Қазақша-орысша тілмашы» (1927), С. Қожановтың «Есеп тану құралы» (1924), Ә. Ермаковтің «Ұлы математика курсы» (1935) т.б. көптеген еңбектерді атауға болады [6, 258-259 бб.].

Демек, ғылым тілін дамытуда жеке тұлғалардың, мәдениет қайраткерлерінің орны ерекше болды. Олардың түрлі ғылым салалары бойынша жазған еңбектері қоғам тарапынан үлкен ілтипатпен қабылданды. Осы орайда Ахмет Байтұрсынұлының есімі айрықша аталады. Ахаңның қазақ ғылымына сіңірген еңбегі оның ізбасарлары тұрғысынан төмендегідей бағаланады: «Ахаң бірсыпыра ғылым түрін қазақ тілінде дамытты, әсіресе қазақ тіл білімін дамытып, оны қазақ тілінде сипаттады. «Тіл – құрал», «Тіл жұмсар», «Әліпби», «Оқу құралы», «Баяншы» сияқты оқулықтар шығарып, ғылыми-педагогикалық, проблемалық мақалалар жариялау арқылы ол қазақ тілін ғылым тіліне айналдырды [7, 121 б.].

Қазіргі кезде ғылым саласын қазақ тілінде өркендетуге үлкен мән беріліп отыр. Бұл қазақ тілінің ғылыми аяда қолданылуы жаңа қарқын алып жандана бастауына өз ықпалын тигізді. Қазақ тіліндегі ғылыми-техникалық әлеует – Қазақстан ғылымының құрамдас бір бөлігі. Түрлі салалардағы жарияланып жатқан ғылыми, оқу-ғылыми еңбектер қазақ тілінің ғылым тілі ретіндегі мүмкіншілігін танытатын тілдік көрсеткіштер және олардың тілін лингвистикалық тұрғыдан қарастыруға негіз болады.

Ғылым тілін зерттеу мен дамытуға байланысты мына мәселелерге назар аудару керек. Ол – ғылыми ойлау, оның қыр-сырын анықтау, бүгінгі тіл білімінің жетістіктерін ғылым тілін зерттеуде пайдалану және ғылым саласында тілді қолдану мәдениетін жетілдіру мәселелері. Ғылыми мәтін мамандандырылған ақпарат беру/қабылдау жағынан коммуникацияның өзге түрінен ерекше. Ғылыми тілге тән мынадай белгілер болады:

ғылыми мәтінде сөз желісі логикалық жүйеге бағынады, өзара бірімен-бірі байланысты арнаулы ақпараттар баяндалады, сөз сипаттау түрінде болып, дәлдікке ерекше мән беріледі [8, 36 б.].

Ой тіл арқылы айтылған мазмұнның негізін құрайтынын ескерсек, адам қызметінің ғылыми саласы да тіл (сөйлеу) қызметі мен ой әрекетінің бірлескен кезінде ғана жүзеге асады. Сөйлеудің де, ғылыми қызметтің де нәтижесі – мәтін. Сондықтан тіл қызметін сөз еткенде ойлау мәселелерін назардан тыс қалдыру мүмкін емес.

Ғылыми тіл – ғылыми ақпараттың өмір сүруінің логикалық ұйымдасқан формасы. Ғылыми қызметтің ғылыми стильмен жазылған мәтінге айналуы бірден жүзеге аса қоймайды. Ғылыми ақпараттардың ғылыми стильге тән тілдік формаларда көрінуі үшін шығармашылық ойлаудың бірнеше кезеңін басынан өткереді. Сонда ғылыми ойлау тілдік формада көріну барысында ойлаудың басқа типтерімен, әуелі интуитивті, стихиялы ойлау түрлерімен де тығыз қарым-қатынаста болады. Субъективтіліктің де ғылыми туындының дайындалу барысында ықпалы кездесіп отырады. Ғылыми ойлау өз бастауын бұқаралық тәжірибеден алады. Өйткені бастапқы кезде көлемді ақпараттың өңделуі индивидуалдық, эмоционалдық деңгейде жүргізіліп, ықшамдалған жүйелі қалыпқа ене қоймайды. Оның өз психологиялық жеке сәттері болады. Зерттеуші ғылыми мәтіннің шынайы (идеалды) бейнесін (моделін) құрастыру үшін дайындық кезеңін өткізеді.

Ғылыми шығарманың толық тілдік формаға көшуі, яғни ғылыми стильмен жазылған туындыға айналуы – бұдан кейінгі кезеңнің жемісі. Мұнда зерттеушінің шығармашылық ойлауы психологиялықтан қатаң логикалыққа, объективтілікке, стихиялылықтан жүйелілікке ауысады. Ғылыми баяндаулар айқын синтаксиске негізделіп, сөздердің орын тәртібінің сақталуында логикалық бірізділік орын алады. Бұл сәтті коммуникативтік кезең деп атайды. Ғылыми ой жаңа білім ретінде логикалық жолмен жасалған ақпарат пен құрылымдар арқылы танылады, тіл соларды неғұрлым дәл бейнелеу үшін, жеткізу үшін қолданылады. Ғылыми шығарманың авторы жалпыға бірдей қабылданған жағдайларға сүйене отырып, зерттеу нысанының негізгі белгілерін айқындайды. Олар пайымдаулар мен дәлелдеулерді нақты жеткізуге, дамытуға ұмтылады, мәселені логикалық жүйелілікпен баяндап, ғылыми абстракция жасайды, ғылыми ой мен ғылыми тілдің ажырамас бірлігі – ғылыми мәтінді тудырады.

Сөйтіп, ғылыми стильде шығармашылық ойлау ғылыми стильді ұйымдастырушы, қалыптастырушы негізгі экстралингвистикалық фактор ретінде орын алады. Ойлау қызметі ғылыми салада қолданылатын тілдік жүйенің сұрыпталуына ықпал ететін тәсіл болып табылады. Ойлаудың өзі динамикалық құбылыс болғандықтан, тілдік формада ғылыми мәтіннің тууы ойлаудың бірнеше сатысынан кейін ғана жүзеге асады. Жоғарыда айтылғандарды ескере келіп, ол үдерісті мынадай кезеңдерге бөлуге болады: 1) шығармашылық ойлаудың коммуникативтілікке дейінгі кезеңі; 2) шығармашылық ойлаудың коммуникативті кезеңі. Нәтижесінде ғылыми тілдік шығарма дүниеге келіп ғылым кеңістігін жаңа ақпараттармен толықтырады.

Ғылыми саладағы қарым-қатынастың негізгі бірлігі болып табылатын ғылыми мәтінді, оны интерпретациялаудың тетіктері (мәселен, прагматикалық факторлар – болжам, түсініктілік деңгейі, бағалауыштық мәндер), субъект категориялары (адресант және адресат факторлары) терең зерттеуді қажет ететін мәселелер болмақ.

Келесі бір жайт – ғылыми тіл мәдениетін игеру. Ғылыми тілдің мәдениеті жаңа білімді бұрынғы белгілі білім мәнмәтінінде дәлдікпен, логикалық жағынан жүйелі, эстетикалы түрде жеткізуде болса керек, сондай-ақ ол білімді адресаттың нәтижелі қабылдауы да ескеріледі. Ғылыми тілдің коммуникативті мәнін дұрыс түсіну және оның тіл мәдениетін шынайы игеру – ғылыми шығармашылықтың нәтижелілігіне жетелейтін қажетті алғы шарт. Сондықтан ғылыми тіл мәдениетінің нормаларын жетік білу – ғылыми ізденіспен айналысатын әрбір маманның міндеті. Сонда ғана ғылыми қарым-қатынас аясында тілді қолданудың шеберлігіне қол жеткізуге болады. Әдеби тілдің сөздік құрамы мен грамматикалық құрылымын жете білетін, сөз қолдану амал-тәсілдерін еркін игерген тәжірибелі маман ғылыми тілдің нормасына қайшы ауытқулардың өзін орнымен қолдана отырып, ізденістің нәтижелілігіне қол жеткізеді. Ғылыми тілдің нормаларын игеру арқылы әдеби тілдің көптүрлілігі, оның нормаларының сан алуандығы айқындала түседі.

Ғылым саласында қазақ тілінің қолданылуы артып отырған кезде осы мәселелер барынша өзекті болып табылады. Біз ғылым тілін лингвистикалық жағынан зерттеудің кейбір аспектілерін ғана сөз еттік.

ӘДЕБИЕТ

1 Қайдаров Ә.Т. Ғылым тілі және әдеби тіл статусы // Терминдер және олардың аудармалары. –Алматы: «Ғылым», 1990.

2 Айтбайұлы Ө. Ғылым тілі // Қазақ тілі. Энциклопедия. 1998.

3 Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. –М.: «Наука», 1997.

4 Суперанская А.В. Литературный язык и терминологическая лексика // Проблемы разработки и упорядочения терминологии в академиях наук союзных республик. –М.: «Наука», 1983.

5 Әбілқасымов Б. XIX ғасырдың екінші жартысындағы қазақ әдеби тілі (Баспа нұскалар тілі негізінде). –Алматы: «Ғылым», 1982.

6 XX ғасырдағы қазақ әдеби тілі. –Астана: «Елорда», 2000.

7 Хасанұлы Б. Қазақ тілін дамытудың Ахмет Байтұрсынұлы негіздеген жолдары және тілдің мемлекеттік мәртебесін жүзеге асыру мәселелері // Мемлекеттік тіл: бүгіні мен болашағы (жинақ). –Астана: «Елорда», 1998.

8 Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері. Филол. ғыл. докт. ... авторефераты. –Алматы, 2007.

МАЗМҰНЫ

ЖАҢАЛЫҚТАР

Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминология комиссиясы туралы	4
Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминология комиссиясы туралы ереже	5
Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминология комиссиясының құрамы	8
Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминология комиссиясының тізімі	9

ТЕРМИНОЛОГИЯНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ, ҒЫЛЫМИ-ПРАКТИКАЛЫҚ, ӘДІСТЕМЕЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

Байынқол ҚАЛИҰЛЫ

Қазақша термин жасау мәселесі	12
-------------------------------------	----

Сауле БАЯНДИНА

Современные исследования по казахской терминологии	18
--	----

Нәсіпқали СЕЙІТОВ

Терминжасам ісінде қазақ тілінің сингармонизм заңдылығына кереғар сөздерді дұрыс қолдану ережесін жасақтау – көкейтесті мәселе	23
--	----

Сарқыт ӘЛІСЖАН

Ғылым тілін зерттеудің кейбір аспектілері	31
---	----

Ербол ӘБДІРӘСІЛОВ

Қазақ тіліндегі техникалық терминдердің жасалымы	38
--	----

Бейбіт ИСХАН

«Халықаралық терминдерді» қазақшалаудың оңтайлы да оңай жолы 43

Нұрлан ШҮЛЕНБАЕВ

Сөздің де киесі бар..... 55

Ерлан ҚАСЕНОВ

Ахмет Байтұрсынұлының төл терминдер жайында 65

Гүлфайруз ИСА

Сәулет және құрылыс саласындағы байырғы атаулардың жасалуы..... 71

МАМАНМЕН СҰХБАТ

Терминологиялық сөздік түзу – әрі оңай, әрі қиын іс 82

РУХАНИ МҰРА

Алмас ҮДЕРБАЕВ

«Ұлы математика курсы» оқулығындағы математика терминдері..... 90

Елдес ОМАРҰЛЫ

Қазақша пән сөздер (Елдестің баяндамасы)..... 96

Жарыссөз барысында Елдес Омарұлының баяндамасының

талқылануы..... 99

Сйез пән сөздері тақырыбты бұлай қаулы қылады 102

БЕКІТІЛГЕН ТЕРМИНДЕР

Қазақстан Республикасы Үкіметінің жанындағы Республикалық терминология комиссиясының 2013 жылғы отырыстарында бекітілген терминдер 104

Нотариаттық мәмілелерді жасау кезінде жиі қолданылатын терминдер мен сөз тіркестері.....	104
Заң шығару саласы терминдері	107
Сыртқы саясат саласындағы кейбір терминдер, атаулар, сөз тіркестері және жеке сөздер.....	108
Негізгі халықаралық, өңірлік және үкіметтік емес ұйымдардың атаулары	110
Статистика саласы терминдері	124